

ATEBE

Dinî Araştırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies
e-ISSN: 2757-5616

ATEBE Dergisi | Journal of ATEBE

Sayı: 7 (Haziran / June 2022), 15-36

İslâm Devletler Hukukunda Devletin Gayrimüslimlere Ait Mâbetler Hususunda Yürüttüğü Politikanın Dinî mi Yoksa Siyasî mi Olduğu Üzerine Bir İnceleme

*An Examination on Whether the State's Policy on Non-Muslim Temples is Religious or
Political in the Islamic Law of States*

İsa Atcı

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Assistant Professor, Aksaray University, Department of Islamic Law
Aksaray, Türkiye

isakonevi@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-5198-3874

<https://ror.org/026db3d50>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Date Received: 27 Nisan/April 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Haziran/June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran/June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atıf / Cite as: Atcı, İsa. "İslâm Devletler Hukukunda Devletin Gayrimüslimlere Ait Mâbetler Hususunda Yürüttüğü Politikanın Dinî mi Yoksa Siyasî mi Olduğu Üzerine Bir İnceleme". *ATEBE* 7 (Haziran 2022), 15-36.
<https://doi.org/10.51575/atebe.1109648>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**İsa Atcı**).

Yayıncı / Published by: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Social Sciences University of Ankara.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İslâm Devletler Hukukunda Devletin Gayrimüslimlere Ait Mâbetler Hususunda Yürüttüğü Politikanın Dinî mi Yoksa Siyasî mi Olduğu Üzerine Bir İnceleme

Öz

Müslüman olmayıp belirli şartlar çerçevesinde İslâm devletinin hâkimiyetinde yaşayan insanlara “gayrimüslim” denilmektedir. Hz. Peygamber Medine’ye hicretiyle beraber gayrimüslim topluma karşılaşmış ve bunlarla ilgili duruşunu “Medine Sözleşmesi” ile net bir şekilde ortaya koymuştur. Sahabe dönemi ile başlayan yoğun fetih hareketleri sonucunda gayrimüslimler İslâm devletinin tebaası olmuştur. Bunlarla ilgili hukukî düzenlemeler gerçekleştirilerek devlet nezdindeki ve toplum içerisindeki statüleri belirlenmiştir. İslâm inancını kabul etmeye zorlanmayan bu insanlara inanç ve ibadet hürriyeti de tanınmıştır. Bununla birlikte bu hürriyetin çerçevesi, İslâm devleti ve Müslüman toplumun maslahatı ile sınırlandırılarak toplumsal güven ve huzur temin edilmiş, bir arada yaşamının temel parametreleri tesis edilmeye çalışılmıştır. İslâm devletleri, sulh ile alınan yerler ile savaş sonucunda alınan yerlerdeki gayrimüslim mâbetlerini farklı değerlendirmiştir. Sulh ile alınan yerlerde, mâbetlerin yıkılması veya camiye çevrilmesi hususunda gayrimüslim halkın rızası alınırken; savaş ile alınan yerlerde bulunan mâbetler üzerindeki tasarruflarda böyle bir rızaya ihtiyaç duyulmamıştır. İlkel olarak gayrimüslimlerin fetih öncesi inşâ edilmiş olan mâbetlerine dokunmama ve onları tamir etmeme prensibi hemen hemen bütün dönemlerde korunmuş, yeni mâbet inşâ edilmesine de olumlu bakılmamıştır. İlkel olarak din ve vicdan hürriyeti kapsamında gayrimüslimler inançlarında serbest bırakılmış ve Müslüman olmaya zorlanmamışlardır. Ancak Müslüman toplumun dinini muhafaza edebilmesi için gayrimüslimlerin din, kültür ve geleneklerini ulu orta yaşamalarına izin verilmediği gibi; mâbetleri hususunda da kısıtlamalar getirilmiştir. Bu bağlamda bazı kiliselerin yıkılması ve mevcut mâbet sayısının azaltılması gibi bir dizi önlem alınmıştır. Buna rağmen zarurî ihtiyaç halinde yeni mâbet inşâsına izin verildiği de olmuştur. Bu durumda mâbetlerin ihtişamlı inşâ edilmesine izin verilmemiş, mimaride bazı ölçülere riâyet etmeleri şart koşulmuştur. Bu çalışmada Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere İslâm hukuk tarihinin farklı dönemlerinden bazı uygulama örnekleriyle İslâm devletlerinin gayrimüslimlerin ibadethânelerine yönelik yürüttüğü politikaların dinî mi yoksa siyasî mi olduğu sorusuna cevap aranacaktır. Bu bağlamda İslâm devletinde “zimmî” olarak tanımlanan bu insanların genel hukukî statülerinden ziyade bunlara ait mâbetlerin durumu bu çalışmamızın temelini oluşturmaktadır. Çalışmamız Hıristiyan ve Yahudilere ait mâbetler ile sınırlı tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Gayrimüslim, Zimmî, Mâbet, Kilise.

An Examination on Whether the State's Policy on Non-Muslim Temples is Religious or Political in the Islamic Law of States

Abstract

People who are not Muslims but live under the rule of the Islamic state under certain conditions are called "non-Muslim". With the Prophet's migration to Madinah, he encountered a non-Muslim community and clearly demonstrated his stance on them with the "Madinah Convention". As a result of the intense conquest movements that started with the Companions period, non-Muslim people became the citizen of the Islamic

state. Legal arrangements have been made regarding these, and their status before the state and within the society has been determined. These people, who were not forced to accept the Islamic faith, were also given the freedom of belief and worship. However, by limiting the framework of this freedom to the interests of the Islamic state and Muslim society, social security and peace were ensured, and the basic parameters of coexistence were tried to be established. Islamic states have evaluated the non-Muslim temples in the places taken by peace and the places taken as a result of war. While obtaining the consent of the non-Muslim people for the demolition of the temples or the conversion of them into mosques in the places taken by peace; In the dispositions on the temples located in the places taken by the war, they were treated more freely. In principle, the principle of not touching or repairing the temples of non-Muslims built before the conquest was preserved in almost all periods, and the construction of new temples was not viewed positively. Yes, as a requirement of religion, non-Muslims were freed in their beliefs and were not forced to become Muslims, taking into account the freedom of religion and conscience. However, in order for the Muslim community to preserve its religion, non-Muslims are not allowed to live their religion, culture and traditions in front of the public; Restrictions have also been imposed on their temples. In this context, a series of measures were taken, such as the demolition of some churches and the reduction of the number of existing temples. Despite this, it was also allowed to build new temples in case of necessity. In this case, the magnificent construction of the temples was not allowed, and they were required to comply with some criteria in architecture. In this study, starting from the time of the Prophet, an answer will be sought to the question of whether the policies carried out by the Islamic states towards the places of worship of non-Muslims are religious or political, with some examples of practice from different periods of the history of Islamic law. In this context, the status of the temples belonging to these people, who are defined as "dhimmis" in the Islamic state, rather than their general legal status, forms the basis of our study. Our study has been limited to Christian and Jewish temples. **Keywords:** Islamic Law, Non-muslim, Dhimmî, Temple, Church.

Giriş

İnsanın inandığı değerleri yaşamak da en doğal hakkıdır. Zira insanın maddi ihtiyaçları kadar manevî ihtiyaçları da vardır. Yaşam hakkı, mülkiyet hakkı ve ifade özgürlüğü ne kadar fitrî bir ihtiyaç ise, inanç hürriyetinin temelini oluşturan mâbet kutsiyeti de bir o kadar doğaldır ve bütün dinlerde kutsal kabul edilmiştir. Doğuştan gelen haklar kategorisinde yer alan inanç hürriyeti modern hukukun temel konusu olduğu gibi İslâm hukukunun da temel konuları arasında yer almıştır. Her insanın istediği şeye inanma hakkı vardır ve bu konuda zorlanamaz.¹ Dolayısıyla herkesin inancı kendisine has kabul edilmiştir.²

İslâm hukukçuları dinî inanışları açısından gayrimüslimleri iki gruba ayırmıştır: Bunlar; Ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlar ile bunların dışında kalan Müşrikler ve Mecusiler gibi diğer dinî gruplardır. Siyasî yönden ise gayrimüslimleri üç gruba ayırmıştır:

¹ Kur'an Yolu, (Erişim 10 Nisan 2022), el-Bakara 2/256.

² Kâfirûn 109/6.

1. Ehl-i harp: Bunlar Müslümanların kendileriyle savaş halinde oldukları gruplardır.

2. Ehl-i ahd: Bunlar Müslümanların barış halinde oldukları gruplardır. Bu grup da kendi içerisinde üç kısma ayrılmıştır:

a. Zimmîler: Bunlar ehl-i zimmet olup İslâm Devletinin himayesi altına girmeyi kabul etmiş insanlardır. İslam ülkelerinde yaşamaktadırlar.

b. Muâhedler: Bunlar kendileri ile anlaşma yapılmış olanlardır. Kendi ülkelerinde yaşamaktadırlar.

c. Müste'menler: Kendilerine İslâm Devletinin emân verdiği kişilerdir. İslam ülkelerine ticaret, ziyaret vb. nedenlerle girip çıkmaları serbest kılınmıştır.³

İslâm hukukuna göre korunması gereken mekânlar sadece Müslümanlara ait mâbetler değil Allah'ın adının anıldığı bütün mâbetlerdir. *“Eğer Allah insanların bir kısmının zararını diğer bir kısmı ile savmasaydı, Allah'ın adının çokça zikredildiği manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılıp giderdi”*⁴ ayetinde ifade edildiği gibi İslâm hukukunda başta mescitler olmak üzere, manastırlar, kiliseler ve havralar Allah'ın adının anıldığı yerler olarak tanımlanmıştır. Bütün ilâhî dinlerdeki ibadetlerde Allah'ı çokça anmanın temel hedef olduğunda kuşku yoktur.⁵ Buna karşın “Allah'ın adının anılması” gereken yerde nifak ve başka amaçlara hizmet eden mekânlar da bulunabilmiştir. Kur'an bu tür mekânları “mescid-i dırâr”⁶ şeklinde tanımlamış ve bunları *“Zarar vermek, (hakki) inkâr etmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak...”*⁷ amaçlarından dolayı mâbet hüviyetinde de olsa dokunulmazlık alanına dâhil etmemiştir.

Bu çalışmada Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere İslâm hukuk tarihinde Yahudi ve Hıristiyan gayrimüslimlere ait mâbetlerle ilgili bazı örneklere bakılarak, İslâm devletlerinin yürüttüğü uygulamaların siyasî mi yoksa dinî mi olduğu hususu tetkik edilmeye çalışılacaktır.

1. Hz. Peygamber Dönemi

Hz. Peygamber'in risâletini (610-632) süreç itibarıyla Mekke ve Medine olmak üzere iki döneme ayırmak mümkündür. Hz. Peygamber'in nübüvvetle görevlendirildiği Mekke'de “Kâbe” yer almaktaydı ve putperest olan Mekkeliler için de kutsal bir mekândı. Hatta bazı araştırmacılara

³ İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukukî ve Millet Sistemi”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 124.

⁴ Hac 22/40.

⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/736-738 (Erişim 25 Ekim 2021).

⁶ Mescid-i Dırâr hakkında geniş bilgi için bk. Hüseyin Algül, “Mescid-i Dırâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Mart 2022).

⁷ Tevbe 9/107.

göre Hıristiyanlar da Kâbe’de tavafa katılıyorlardı.⁸ Bu sebepten dolayı Hz. Peygamber’in Mekke döneminde bu anlamda başka bir mâbetten bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Tarihi kaynaklar o dönemde Mekke’de yerleşik bir Yahudi ve Hıristiyan varlığından da bahsetmemektedir.

Hz. Peygamber’in farklı din mensuplarıyla muhatap olduğu dönem ve mekân ise Medine’dir. Zira burada kalabalık üç Yahudi kabilesi olan Benî Kaynuke, Benî Kureyza ve Benî Nadîr vardı. Medine’nin demografik yapısına baktığımızda Hz. Peygamber döneminde Müslümanlar, Yahudiler ve Evs ve Hazrec’den oluşan putperest Araplar yaşamaktaydı.

Hz. Peygamber’in Medine’de başta Yahudi kabileleri olmak üzere Müslüman olmayanlarla yaptığı “Medine Sözleşmesi”nde mâbetler ile ilgili herhangi bir maddeye yer verilmemesi dikkat çekicidir.⁹ Her ne kadar “Medine Sözleşmesi”ni bir arada yaşama ve Medine’yi birlikte savunma ağırlıklı bir içerik ile yorumlamak mümkün ise de 25. maddede, Benî Avf Yahudilerinin müminlerle beraber bir ümmet olduğu ifade edildikten sonra “*Yahudilerin dinleri kendilerine Müminlerin dinleri kendilerindedir*”¹⁰ ifadelerinin yer alması dikkatlerimizi bir kez daha o dönemin özellikle de “Ehl-i kitap” ve dolayısıyla ehl-i mâbet olan Yahudilerine yöneltmektedir. Yahudiler ibadet mekânları olarak *Sinagog* veya *Havra* diye adlandırdıkları yerlerde ibadet ediyorlardı. Kur’an bu mekânı “salavât” olarak da adlandırmaktadır.¹¹ Kaynaklarımız, Hz. Peygamber döneminde Medine’de açık ve yaygın bir Yahudi mâbedinden bahsetmemektedir. Bununla beraber Hz. Peygamber döneminde Yahudilerin bu sinagogları sadece ibadet için değil kültürel amaçlarla da kullandığı görülmektedir. Bu bağlamda, Medineli şair Kays b. Rifâ’nın¹² buralara uğradığı Belâzürî’nin (öl. 279/892-3) rivâyetinde görmek mümkündür.¹³ Bunun dışında Yahudilerin “bet din” denilen “cemaat evi” anlamında bir araya gelip konuştukları başka bir mekânları da vardır. Hz. Peygamber bir sebt (şabat) günü buraya ödemeleri gereken diyeti Benî Nadîr’den almak için gitmiştir.¹⁴ Gerek Sinagog olsun gerekse bir araya geldikleri “bet din”

⁸ Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 46.

⁹ Bütün maddeleri için bk. Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm el-Himyerî, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakkâ vd. (Mısır: Mektebet-u Mustafâ el-Bâbî’l-Halebî, 1375/1955), 1/501; Ayrıca bk. W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Medine’de*, çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016), 221. vd.

¹⁰ Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 228.

¹¹ Hac 22/40.

¹² Bu şahsın Dahhak b. Halife olduğu ve bir Yahudi mâbedine giderken yolda bir ağaç dalının gözüne isabet ettiği de nakledilir. bk. Ebû Ca’fer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî, *el-Muhabber*, nşr. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: Dâru’l- Âfâki’l-Cedîde, ts.), 1/469.

¹³ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü’l-eshrâf*, nşr. Süheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1417/1996), 1/277.

¹⁴ Nuh Aslantaş, *Hz. Muhammed Döneminde Yahudiler* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016), 290.

mekânları olsun, Hz. Peygamber tarafından kabul görmüş, onlara yönelik menfi bir söylemde bulunulmamıştır.

Yahudilerin dinî mekânlarından biri sayılan ve dini eğitim aldıkları yer olan “Beytülmidrâs”a Hz. Peygamber uğramış ve onların; “İbrahim Yahudi’dir” iddiaları üzerine, “İddianızda doğrusanız haydi Tevrat’ı getirin, bakalım” demiştir. Bunu göze alamayan Yahudiler iddialarından vazgeçmişlerdir.¹⁵

H. Peygamber döneminde Medine’ye gelen Necranlı Hıristiyanların ibadet için mekân talepleri üzerine Mescid-i Nebevî’nin bir köşesi kendilerine tahsis edilmiştir.¹⁶ Bu tahsis, İslâm hukukunda gayrimüslimlerin ibadet veya mâbet talepleri açısından son derece önemlidir. Aynı şekilde Hz. Peygamber tarafından Necran Hıristiyanlarına yönelik yazılan emannâmede; “onların mâbetlerine dokunulmayacağı”¹⁷ garanti altına alınmış olması, O’nun gayrimüslimlerin mâbetlerine dair tutumuyla ilgili önemli bir veri konumundadır. Zira İslâm hukukunun Kur’ân’dan sonra ikinci dayanağını oluşturan Hz. Peygamber uygulamasında yer almış olması konumuz açısından temel ilke oluşturmaktadır.

Doğrudan konumuzla ilgili olmamakla birlikte burada Hz. Peygamber’in Müşriklerle ilgili bazı uygulamalarını da zikretmek istiyoruz. Zira O’nun bu uygulamaları kıyasen gayrimüslimlere yönelik uygulamalara referans olmuştur. Nitekim Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve birçok fakîh, sünnetteki bu uygulamayı delil olarak zimmet akdinde mâbetlerin gayrimüslimlerin kullanımına bırakılıp bırakılmayacağı hususunda devlet başkanının muhayyer olduğu görüşünü dile getirmiştir.¹⁸

H. Peygamber Mekke’li Müşriklerle Hudeybiye’de “Müşriklerden Müslüman olanların Müslümanların arasına kabul edilmemesi” şartı üzerine sulh antlaşması imzalamış ancak bu madde “Eğer gelen kadınların mümin olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere iade etmeyin”¹⁹ ayeti ile ref’ edilmiştir. Bu uygulama, devlet başkanının Müslümanların maslahatını gözeterek sulh antlaşmalarında Müslümanların menfaatine olmayan maddeleri sonradan da olsa ilga

¹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 1/553; Ebû’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr fi ilmi’t-tefsîr*, nşr. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1422/2001), 1/269.

¹⁶ Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’, *et-Tabakât*, nşr. Alî Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1421/2001), 1/307.

¹⁷ Süleyman b. el-Eş’âs b. İshak es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.) “Harâc”, 30 (No: 3041).

¹⁸ Şemseddin Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâm-u ehli’z-zimme*, thk. Seyyid İmrân (Kahire: Dâru’l-Hadis, 2003), 464.

¹⁹ el-Mümtetine 60/10.

edebileceğine referans olmuştur.²⁰ Diğer bir örnek de Efendimizin Hayber'i fethinde nakledilmiştir. Hayber'in fethinden sonra Hz. Peygamber maslahatı gözeterek, şehrin bir kısmını Yahudiler'in kullanımına bırakmış diğer kısmını ise Müslüman askerlere ganimet olarak taksim etmiştir.²¹

Bütün bunlarla beraber Hz. Peygamber döneminde Müslümanlar arasına nifak sokmak amacıyla inşâ edilmiş olan ve Kur'an'da "mescid-i dırâr" olarak tanımlanan bir mescid, amacı dışında bir gaye ile inşâ edildiğinden dolayı Hz. Peygamber tarafından yıktırılmıştır. Tebuk Seferi dönüşünde Medine'ye ulaşan Hz. Peygamber, vahyen aldığı "bu mescidin nifak amacıyla kurulduğu" haberi üzerine Âsım b. Adî el-Aclânî (öl. 45/665) ile Mâlik b. Duşşüm es-Sâlimî'ye mescidi yıkmaları talimatını vermiş ve bunun üzerine yatsı vakti sıralarında Mescid-i Dırâr'ı yakıp yıkmışlardır.²²

Hz. Peygamber'in fiilî uygulamaları böyle olmakla birlikte sefere gönderdiği İslâm askerlerini gayrimüslimlere ait mâbetlere ve kutsallara zarar vermemeleri hususunda uyarılmış ve şöyle buyurmuştur: "Kadınlara, yaşlılara, çocuklara, kendisini ibadete vermiş din adamlarına ve mâbetlere dokunmayınız. Ağaçları yakmayınız. Hayvanları ellemeyiniz. Ve servetleri heder etmeyiniz" buyurmuştur.²³ Kuşkusuz Efendimizin bu uyarıları İslâm savaş hukuku açısından çok önemlidir. Tarihsel süreçte İslâm devletleri bu uyarıları savaş hukukunun en temel ilkesi haline getirmiş ve savaş esnasında fiilen savaşmayan; kadın, çocuk ve yaşlılar ile din adamlarına dokunmadıkları gibi şehirleri tahrip etmemiş, mâbetlere zarar vermemişlerdir.

2. Hz. Peygamber Sonrası

Hz. Peygamber dönemi İslâm Devleti'nin temellerinin atıldığı dönem olmakla birlikte kurumsal anlamda bazı hususlar daha sonra "Dört Halife" dönemini de içeren "Sahabe Dönemi" olarak da adlandırabileceğimiz dönemde şekillenmiştir. İslâm Devleti'nin hukukî ve kurumsal yapısı Emevîler ve Abbâsîler gibi daha sonraki dönemlerde Müslümanların kurduğu devletlerle daha da kemâle ermiştir. Kuşkusuz fetih hareketleri bu asırlarda canlılığı korumuş ve farklı din ve milletlere mensup topluluklarla iletişim kurulmuştur. Müslümanların gayrimüslimlere ait şehirlere birer birer hâkim olmaya başladıkları bu süreç, gayrimüslimlere yönelik zimmet

²⁰ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsüleimme es-Serahsî, *Şerh-u Siyeri'l-kebir* (b.y. : Şirket-u Şarkiyeti'l-İlânât, 1971), 1/1548.

²¹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Ahkâm-u ehli'z-zimme*, 464.

²² Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Esemî el-Vâkîdî, *el-Megâzî*, nşr. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-Alemî, 1409/1989), 3/104; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/529; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 3/432.

²³ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hümmâm el-Yemânî es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403), "Cihâd", 19, (No: 9430).

hukukunun geliştirilmesini zorunlu kıldığı gibi onlara ait mâbetlerle ilgili de bazı politikaların benimsenmesini gerektirmiştir.

2.1. Sahabe Dönemi

Burada sahabe döneminden kastımız, Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayan ve akabinde; Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafet sürelerinden oluşan "Hulefâ-i Râşidîn (632-661)" dönemidir. Bu dönemler içerisinde konumuz ile ilgili en dikkat çeken Hz. Ömer dönemidir. Zira gayrimüslim coğrafyaya yoğun bir fütuhatin yapıldığı dönem, bu dönemdir. Özellikle de bugünkü Anadolu coğrafyasının da yer aldığı Bizans topraklarının Şam ve el-Cezire bölgeleri²⁴ bu dönemde Müslümanların hâkimiyetine girmiştir.

Hz. Ömer dönemi sadece İslâm fütuhâtı açısından değil aynı zamanda İslâm'ın kurumsallaşması özellikle de İslâm hukukuna dâhil olan birçok konunun şekillendiği dönemdir. Bu konuların başında da gayrimüslimlerle ilgili hususlar gelmektedir. İslâm fütuhâtının yayıldığı coğrafyada başta el-Cezire olmak üzere özellikle de Şam (Dımaşk) ve Kudüs gibi şehirlerde Hıristiyan toplum yoğun olarak yaşamakta ve onlara ait çokça mâbet bulunmaktaydı. Gerek gayrimüslimlerin inanç değerlerine gösterilen müsamaha gerekse buna bağlı olarak onların mâbetlerine yönelik uygulamalar bu anlamda dikkat çekicidir. Hz. Ömer bizzat Kudüs'ün fethinde Kudüs'teki kiliselere dokunmadığı gibi, Ürdün yolunda bir kilisede namaz dahi kılmıştır.²⁵

İslâm fetihlerinin ilk dönemlerinde yer alan Şam fethi ile bağlantılı olarak bugünkü Şam Emevî Camisi hakkında İbn Kesîr (öl. 774/1373) şunları söylemiştir: "*Burası bir kısmı savaş ile bir kısmı da sulh yoluyla alınmış olduğundan şehirde bulunan kiliseler yarı yarıya paylaşılmıştır. Buna göre, Şam'daki büyük Yohannes Kilisesi'nin doğu kısmı camiye çevrilmiş batı kısmı ise kilise olarak bırakılmıştır. Diğer kiliseler de adet olarak paylaşılmış ve 14 kilise Hıristiyanlara bırakılmıştır.*"²⁶ İbnü'l-Esîr (öl. 630/1233) de aynı şekilde buranın kısmen sulh ile alınmış olduğundan bahsetmiştir. Hâlid b. Velîd'in (öl. 21/642) savaşarak, Ebû Ubeyde'nin (öl. 18/639) ise sulh yoluyla Dımaşk'e girdiğini, dolayısıyla da şehre sulh uygulaması yapıldığını nakletmiştir.²⁷

²⁴ Cezire'nin Hz. Ömer döneminde fethi için bk. Cuma Karan, "Hz. Ömer Döneminde (13-23/634-644) Anadolu Fetihlerine Giden Yolda el-Cezire Fütuhâtı", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 1/501-515.

²⁵ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam fî târîhi'l-mulûk ve'l-umem*, nşr. Muhammed Abdulkâdir Aâtâ - Mustafa Abdülkadir Aâtâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 4/328.

²⁶ İsmail b. Ömer Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (Kahire: Dâru'l-Hecer, 1424/2003), 9/581.

²⁷ Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997), 2/269, 270; Geniş bilgi için bk. Abdurrahman Demirci, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayr-i Müslim Politikalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 315.

Muaviye b. Ebî Süfyan (öl. 60/680) tarafından Humus alınınca, buranın halkıyla yapılan anlaşmada şehirdeki Yohannes Kilisesi'nin dörtte birinin cami yapılması şartıyla kendilerine can ve mal emniyeti verilmiştir.²⁸

Sahabe İyâz b. Ganm (öl. 20/641) komutasında Urfa ve Cezîre halklarına verilen dini inanç özgürlüğüne karşın yeni mâbet yapımı sınırlandırılmış ve mevcut kiliselerle yetinilmesi şartı getirilmiştir.²⁹ İyâz b. Ganm'in Rakka halkıyla yaptığı antlaşma şartları arasında da aynı şekilde "kiliselerine dokunulmayacağı" teminatı vardır.³⁰

Ermenistan ve Tiflis halkı ile yapılan ahitnâmelerde de aynı şekilde "Canları, havra ve kiliseleri, mâbetleri," güvence altında olacağına dair emân verilmiştir.³¹

Emevî Devletinin yıkılışının, Abbâsî Devletinin de kuruluş döneminin canlı şahidi, 8. Asrın İslâm hukukçularından ve Hanefî fihhının önde gelen isimlerinden olan Ebû Yûsuf (öl. 182/798) İslâm hâkimiyetinde bulunan zimmilerin³² yaşamları ile ilgili bilgi verirken mâbetler konusuna da değinerek; dönemin siyasî konjonktürel durumunun da etkisiyle; "Bunların daha önce anlaşmayla kabul edilenler dışında yeni mâbet inşâ edemeyeceklerini" zikretmiştir.³³ Aynı müellif, eserinin "Kiliseler ve Haç" başlığı altında; "Müslümanların sulh ile fethettikleri yerlerde gayrimüslimlerin mâbetlerine dokunmadıklarını söyleyerek; dolayısıyla şimdi de bu mâbetlerin yıkılamayacağına, Şam Bölgesinin hepsinin, Hîre (حيرة) bölgesinin ise bir kısmının bu şekilde sulh ile alındığına" dikkat çekmiştir.³⁴

Ebû Yûsuf'a göre, Hâlid b. Velîd'in Ânât (عانات) Bölgesini sulh ile aldıktan sonra bunların patriklerine "Onların mâbetlerine dokunulmayacağı, yıkılmayacağı, bayramlarda kutsalları olan haçın çıkarılabileceği, namaz vakitlerinde çan çalınabileceği" konusunda emân vermiştir. Daha sonra Karkîsyâ (قرقيسيا) halkıyla yapılan savaştan sonra onların sulh talep etmeleri üzerine Ânât

²⁸ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 133.

²⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân*, 172.

³⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân*, 206.

³¹ Demirci, *Gayr-i Müslim Politikalar*, 334, 335.

³² Sözlükte "bir kimsenin yüklendiği, ödemeye mecbur olduğu borç, alacak; himaye, sahip çıkma; antlaşma, ahid" manalarına gelen zimmet kökünden türeyen zimmî kavramı, "kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi" anlamına gelmektedir. İslâm devletinde Müslümanlarla birlikte vatandaş statüsünde yaşayan diğer din mensuplarına "zimmî" haricinde "ehl-i zimme" (ehl-i z-zimme) de denilmiştir. Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Zimmî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Nisan 2022); Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: y.y. 1993), 3/663.

³³ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Ensârî, *Kitâbü'l-Harâc*, nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd – Sa'd Hasen Muhammed (b.y. : el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.), 1/140.

³⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 1/152.

antlaşma şartlarıyla onlarla da emân ile sulh yapılmıştır. Bütün bu sulh anlaşmalarına dört halife de itiraz etmemiştir. Halifelerin bu sulhu kabul ettiğine Ebû Yûsuf özellikle dikkat çekmiştir.³⁵

2.2. Arap – İslâm Devletleri Dönemi

Gayrimüslimlerin mâbetleriyle ilgili farklı uygulamalara ilk defa Emevî döneminde rastlandığını söylemek mümkündür. Emevî döneminde Şam'ın başkent olarak seçilmesiyle Şam kısa sürede yoğun bir Müslüman nüfusla tanışsa da eski Hıristiyan tebaanın yoğunluğu ve onlara ait mâbetlerin varlığı azımsanmayacak sayıdadır. Aynı şekilde Mısır'da da yoğun bir Hıristiyan nüfusun varlığı dikkat çekmektedir.

Konumuz açısından önemli bir örnek Şam Emevî Camii'nin inşâ sürecinde Emevî Devleti'nin yürüttüğü politikadır. Bugünkü Emevî Camii'nin yerinde Roma baş tanrısı Jüpiter'in tapınak kalıntıları ve Yohannes Kilise'si vardır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın girişimleri ile tapınak kalıntıları camiye çevrilmiştir. Ancak zamanla caminin yeterli gelmemesi üzerine genişletilmesi gerekmiş ve Halife Velid b. Abdülmelik (öl. 96/715) tarafından tapınağın batı yanında bulunan Yohannes Kilisesi yıktırılarak Emevî Camisi inşâ edilmiştir.³⁶

Bu süreçte Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik'in siyasî mülahazalarla Thoma Kilisesi'ni savaş yoluyla, içerdeki Aziz Yohannes Kilisesi'ni de sulh ile aldığını belirterek; Thoma Kilisesi'ni yıkmama karşılığında Yohannes Kilisesi'ni camiye dâhil etmeyi Hıristiyan tebaaya önerdiği rivâyet edilmiştir. Bunun üzerine Hıristiyan ahâlinin önde gelenleri hicrî 86 senesinde içerdeki Yohannes Kilisesi'nin camiye dâhil edilmesini istemeyerek de olsa kabul etmişlerdir.³⁷ Bir başka rivâyette ise Halife Velid, bu seçenekleri sunmadan Şam'daki Aziz Yohannes Kilisesi'ni Hıristiyanların tepkisine rağmen Emevî Camisi'ne dâhil etmiştir.³⁸ Velid'in bu dönemde Şam'da on kiliseyi de yıktığı rivâyet edilmektedir.³⁹ İbn Kesîr'in rivâyetinde ise Velid döneminde Müslümanlar Şam'ı fethettiklerinde Yohannes Kilisesi'nin durumu söz konusu olmuş ve buranın doğu bölümünü mescit, batı bölümünü de kilise olarak ortaklaşa kullanmışlardır. Bu uygulama 14 yıl devam etmiştir. Ancak Velid b. Abdülmelik vefatından önce Hıristiyanlara Yohannes Kilisesi'nin geri kalan kısmının da camiye dâhil edilmesi karşılığında, yanında bulunan Meryem Kilisesi'nin başka bir rivâyete göre ise Thoma Kilisesi'nin onlara verilmesini teklif etmiştir. Bu

³⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 1/160.

³⁶ Tâlib Yâzîcî, "Emevîyye Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Nisan 2022).

³⁷ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, nşr. Amr b. Gurâme el-Umrevî (b.y. : Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 2/251; Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruvefyî, *Muhtasarü Târîhi Dimaşk*, nşr. Rûhiyye en-Nehhâs, vd. (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 1/260.

³⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân*, 127, 128.

³⁹ Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, nşr. Yûsuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416/1996), 1/158.

teklifin kabulü üzerine Yohannes Kilisesi'nin geri kalan bölümü de yıkılarak Şam Emevî Camii'ne dâhil edilmişti.⁴⁰

Daha sonra Ömer b. Abdülaziz (öl. 101/720) döneminde (717/720) Hıristiyanların Yohannes Kilisesi'ni yerinde tekrar inşâ etme talepleri değerlendirilmek istense de Müslümanların tepkisiyle karşılaşıldığından bu talepten vazgeçilmiştir. Ancak Hıristiyanlardan alınmış olan kilise malları kendilerine iade edilmiştir.⁴¹ İlgili rivâyetleri nakleden Muhammed Hamîdullah (öl. 2002), Ömer b. Abdülazîz'in, Emevî Camii'nin yıkılmasını emrettiği ancak Müslüman halkın tepkisini gören Hıristiyanların bundan vaz geçerek Kilise'nin işgal edilmiş olmasından dolayı tazminat istediklerini ve ödendiğini kaydetmiştir.⁴² Aynı olayı Taberî de (öl. 310/923) nakletmiştir. Ancak Taberî'nin rivâyetinde Ömer b. Abdülazîz'in kendilerine Velîd döneminde alınan kiliselerinin istekleri doğrultusunda geri verileceğini ancak buna mukabil şehrin dışında bulunan ve savaş yoluyla alınmış olan Thoma Kilisesi'nin yıkılacağını söylediği zikredilmektedir. Bunun üzerine taleplerinden vaz geçerek durumun eski hal üzere bırakılmasını istemişlerdir.⁴³

Sulh veya savaş yoluyla alınan şehirlerde bulunan mâbetlerle ilgili genel yaklaşım böyle olmakla birlikte yeni mâbet inşâ etme konusunda gayrimüslimlere izin verilmemiştir. Hatta fethedilip kaybedilen ancak daha sonra tekrar fethedilen yerlerle ilgili de bu genel prensip üzerinde hareket edilmiş ve bu ara dönemde inşâ edilen mâbetler yıktırılmıştır. Selâhaddîn-i Eyyûbî (öl. 589/1193) Kudüs'ü hicri 583 yılında yeniden fethettiğinde haçlıların ilk fetihten sonra inşâ etmiş olduğu kiliselerin tümünü müştemilâtı ile birlikte yıktırmıştır. Hatta bu kiliselerden biri olan Sainte Anne adlı kilisenin yerine Medresetü's-Salâhiyye ismiyle bir medrese inşâ ettirmiştir.⁴⁴

Burada bir örnek de Endülüs Emevî döneminden vermek istiyoruz. Zira Endülüs Emevî Devleti (756-1492), farklı inanç ve kültürlerin buluştuğu, her uygulaması değişik açılardan önemi haiz dönemdir. Kuruluşundan yıkılışına kadar yaklaşık sekiz asırlık bir dönemde gayrimüslimlerin mâbetleriyle ilgili farklı uygulamalar olmuştur. Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan I. Abdurrahman (ed-Dâhil) (öl. 172/788) Kurtuba'da şehrin en büyük Hıristiyan mâbedi sayılan San

⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/404.

⁴¹ İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, 1/158, 159.

⁴² Muhammed Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, çev. Mustafa Sabri Küçükaşçı (İstanbul: y.y. 1995), 219.

⁴³ Muhammed b. Cerir b. Yezid Ebu Ca'fer et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387), 6/499.

⁴⁴ Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân Takıyyuddîn İbnü's-Salâh, *Ma'rifetu Envâ-i Ulûmi'l-Hadîs/Mukaddime*, nşr. Nûreddîn İtr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 24; Ebû Abdullâh Muhammed b. Sâlim İbn Vâsıl el-Hamevî, *Muferricü'l-kurûb fî ahbâri Benî Eyyûb*, nşr. Heyet (b.y. : y.y., 1377/1957), 2/407; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, nşr. Hamdi ed-Demirdâş (b.y. : Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1425/2004), 321; Geniş bilgi için bk. Yılmaz Can - Metin Yılmaz, "Müslümanların Fethedilen Topraklarda Mevcut Gayri İslam Mabetlere Yaklaşımı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/3 (2008), 32.

Vicente Kilisesini ikiye bölerek Müslümanların ibadet ihtiyacını karşılayacak şekilde bir kısmını camiye dönüştürmüştür. Diğer kısmı da kilise şekliyle Hıristiyanların elinde bırakılmıştır. İlerleyen dönemlerde artan Müslüman nüfusu nedeniyle Camiî dar gelmiş ve diğer yarısını Hıristiyanlardan satın almışlardır. Hıristiyan tebaanın buna razı olmalarından dolayı I. Abdurrahman daha önce yıkılmış olan başka kiliseler için tamir hakkı tanımıştır.⁴⁵ Bu sürece biraz daha yakında bakmakta fayda vardır. Zira I. Abdurrahman artan Müslüman nüfusun ihtiyacı için kilisenin geri kalan kısmını isteyince, bu istek reddedilmişti. Buna karşın I. Abdurrahman'ın elinde fazla yapacak bir şey yoktu. Zor kullanarak burayı camiye dönüştürmek mümkün değildi. Zira İslâm hukukuna göre, gasp edilmiş bir mekân mâbet olmazdı. Ayrıca Hıristiyan halkın elinde fetih yıllarına ait bir emannâme belgesi vardı ki bu belgeye göre Müslümanlar Hıristiyanların kiliselerini istedikleri zaman yıkma hakkına sahip değillerdi. Emâna göre mâbetlerine dokunulmayacağı taahhüt edilmişti. Bu sebeple I. Abdurrahman yüz bin dinar ve şehir dışında bazı kiliselerin tamir ve kullanım hakkını vererek onları kilisenin diğer yarısını Müslümanlara vermeye razı etmişti.⁴⁶

Endülüs Emevî Devletinde özellikle de miladi 950 yıllarında yabancı devletlerle artan diplomatik ilişkilerde Kurtuba'ya gelen Hıristiyan elçilerin ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için kendilerine özel bir kilisenin tahsis edilmiş olması da bu anlamda dikkat çekicidir.⁴⁷ Ancak yine bu dönemlerde zaman zaman mâbetlerin aslî amacı olan ibadet gayesinden uzaklaştığı ve bu sebeple yıkıldığı da olmuştur. Nitekim “Hıristiyan Fedailer Hareketi” olarak Endülüs tarihinde devleti meşgul eden bir isyana karşı o dönemde isyancıların yuvalandığı bir iki manastırın da yıkıldığı nakledilmiştir.⁴⁸

2.3. Osmanlı Devleti Dönemi

İslâm tarihinde altı asırdan fazla bir döneme damgasını vuran Osmanlı Devleti (1299-1923) geniş bir coğrafyaya yayılmasından dolayı birçok yerde gayrimüslim tebaayı da içine almıştır.

Osmanlı toplumu dini ve milliyeti birbirinden farklı olan çok uluslu bir yapıya sahipti. Dolayısıyla tebaa Müslüman ve gayrimüslimlerden müteşekkildi. Ancak “millet” kavramını ırk ve dil birliği değil din birliği oluşturuyordu. Bu bağlamda devleti oluşturan asıl unsur din birliği ile birbirine bağlı olan büyük çoğunluktu. Bununla birlikte gayrimüslimlerin de huzur ve güvenlik içerisinde yaşam hakları ile inanç/ibadet hürriyetleri güvence altına alınmıştı. Bu cümleden olmak üzere gayrimüslim tebaanın idaresi ile cinayet haricindeki hukukî meseleleri devletin

⁴⁵ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn İzârî el-Merrâkuşî, *el-Beyânü'l-magrib fi ahbâri'l-Endelüs* (Beirut: Mektebetü Sadr, 1950), 2/85; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-Siyasi Tarih* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 92.

⁴⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 92.

⁴⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs* (Ankara: İSAM Yayınları, 2022), 79.

⁴⁸ Özdemir, *Endülüs*, 59.

gözetiminde olmak üzere kendi dinî liderlerinin tasarrufuna bırakılmıştı.⁴⁹ Gayrimüslimlere ait mâbetlerin durumu da bu anlamda hem idarî hem siyasî hem de dinî mahiyet kazanmış bir durumdaydı.

Gayrimüslim tebaanın dinî yaşamı özellikle de din ve mâbet hürriyeti konusunda geçmiş dönemlerdeki Müslüman Devletlerin maslahata uygun bir siyaset izlediğini söylemek mümkündür. Özellikle de sınırların Batıya doğru genişlemesiyle Hıristiyan halka tanınan inanç ve mâbet hürriyeti ilk dönemden itibaren kendini göstermiştir. Aşağıda Osmanlı'nın, gücünün zirvesinde olduğu bir dönemden, İstanbul'un fethedilmesi ile Fatih Sultan Mehmet'in gayrimüslimler hakkında yürüttüğü siyasetten bahsedilecektir.

Fatih'in İstanbul'u fethetmesinin ardından verdiği müsaade ile Hıristiyan ruhâniler tarafından 6 Ocak 1454 tarihinde Georgios Scolarios Ortodoks Patriği olarak seçilmiştir. "Gennadios" ünvanını kullanmayı tercih eden Patrik saraya davet edilmiş, Sultanın elinden tacını ve âsâsını alarak görevine başlamıştır. Fatih'in düzenlediği fermanla Patrik vezir seviyesinde protokole alınarak Ortodoksların temsilcisi kabul edilmiştir. Osmanlı'nın Patrikhaneye verdiği ayrıcalıklar bununla da sınırlı kalmamıştır. Devlet, Patrikliği iç işleyişinde serbest bırakmış, ruhban sınıfı vergiden muaf tutulmuş, Ortodokslar arasında cereyan eden cinayet haricindeki davalara Patriklik mahkemelerinin bakması karara bağlanmıştır. Ortodoks-Hıristiyan Balkan halkı buraya bağlanmıştır. Esasen Fatih'in Katolik-Ortodoks Kiliseleri'nin birleşmesi hayaline son veren bu uygulaması tamamen siyasî bir manevra olmuştur. Rum Ortodoks Kilisesi'ni (Fener Rum Patrikliği) bu şekilde teşkilatlandırarak güçlendiren Fatih, bu gücün karşısına Ortodoks Kilisesi'nden, "İsa'nın insanî tabiatının ilâhî tabiatı içerisinde eridiği"ni kabul ettikleri için ayrılan Ermeni Kilisesini koymuş, İstanbul Ermeni Partikliği'nin kurulmasına izin vermiştir.⁵⁰

İstanbul fatih'i Sultan Mehmet'in en önemli icraatlarından birisi de fetihle birlikte Hıristiyanlık tarihi ve inancı açısından çok önemli bir yere sahip olan şehrin en büyük kilisesini camiye çevirmesidir. Ayasofya'nın camiye çevrilmesi kuşkusuz Osmanlı'da devlet geleneği haline gelmiş olan "fethedilen şehirlerin en büyük kilisesinin camiye çevrilmesi ve ilk Cuma namazının burada kılınması" âdetine dayanmaktadır.⁵¹ Keza fetihden sonra şehirde bulunan yüzü aşkın kilise

⁴⁹ Mehmet Güneş, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3/3 (Aralık 2017), 13.

⁵⁰ Hidayet Işık, "İstanbul'un Fethinin Hıristiyanlık Üzerindeki Etkileri", *Dinî Araştırmalar* 4/10 (2001), 197-200.

⁵¹ Said Öztürk, "İstanbul'un Fethinden Sonra Ayasofya Kilisesinin Camiye Çevrilişi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 14 (2003), 140.

ve manastır, mescit, cami veya medreseye çevrilmiş bir kısmı da tarikat ehlinin tasarrufuna bırakılmak üzere hankâh yapılmıştır.⁵²

Fatih'in Ayasofya üzerindeki camiye tahvil etme tasarrufu, bir Osmanlı fetih geleneği olsa da kanaatimizce siyaseten önemli mesajlar da barındırmaktadır. Zira İstanbul, Roma İmparatorluğunun devamı niteliğinde kurulmuş olan Bizans'ın (330-1453) başkentidir. Bin yıldan fazla bir süre hüküm sürmüş, dünya tarihine yön vermiş bir imparatorluktur ve Fatih bu devleti tarih sahnesinden kaldırarak başkentlerini de fethetmiştir. İstanbul, aynı zamanda Ortodoks Hıristiyan dünyasının da merkezidir. Bu bağlamda Ayasofya'nın camiye çevrilmesi en üst düzeyde İslâm hâkimiyetinin Hıristiyan dünyasına ilanı noktasında güçlü bir mesaj içermektedir. Fatih bu hâkimiyetini perçinlemek için siyâseten başka önemli tasarruflarda da bulunmuştur. Örneğin, Rum Ortodoks Kilisesini kendi himâyesine almış ve Patrikhâne'ye bazı imtiyazlar da sağlamıştır.

Osmanlı Devleti, Hıristiyan tebaasının mâbet ihtiyacına duyarsız kalmamış, Hıristiyan tebaanın bu konudaki taleplerine olumlu yaklaşmış ancak kilise inşâsı ile ilgili bazı ilkeler tesis etmiştir. Buna göre; ihtiyaç olup olmadığı tetkik edilmiş, belirli bir genişlik ve yüksekliği aşmaması şart koşulmuştur. Örneğin kilise inşâsına müsaade eden bir vesikada şu hususlar dile getirilmiştir:

“Kilise inşâ olunacak arsanın yirmi sekiz seneden beri Gürcü, Ermeni Katolik râhip ve râhibelerin ikâmetlerine ve icrâyı âyinlerine mahsûs olması ve söz konusu yerleşim yerinin ahâlisinin ise mileli gayrimüslimden bulunması cihetlerle kilise-i mezkûrun inşâsında mahzûr olmadığı bi'l-muhâbere tarafından vuku' bulunmuş ve uygun görülmüştür. Fakat kilisenin yüksekliği ve genişliğinin haddi aşmasının önüne geçilmesine dikkat edilsin.”⁵³

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra azınlıkların mâbet ihtiyaçlarına karşı duyarlılığın belki de dış devletlerin müdahalelerine karşı koyabilmek için daha da arttığını söylemek mümkündür. Nitekim Diyâr-ı Bekr Vilayetine bağlı Silvan kazasında mûkim olan Keldânî vatandaşların kilise taleplerine karşı Devlet-i Aliyye duyarsız kalmamış ve bu konuda gerekli yazışmalarla bu süreç olumlu sonuçlanmıştır. Bu süreç ile ilgili belgelerden biri de 12 Şevval 1309 ve 27 Nisan 1308 (9 Nisan 1892) senesinde “Daire-i Sadâret-i İftâ”ya Sadrazam ve Yâver-i Ekrem imzasıyla şu içerikle gönderilmiştir:

Diyâr-ı Bekir Sancağından Silvan Kazası merkezinde mutavattin Keldânî Cemaatinin mâbetleri olmadığından müceddeden bir kilise inşâsına ruhsat i'tâsı cemaat-i merkûma serpiskoposu tarafından istid'a olunmuş ve kaza-ı mezkûrede bulunan Keldânî Cemaati, 50 haneden 250 nüfustan ibaret olup kilisenin mülk bir mahalle tûlen 17, arzen 13, irtifâen 8 zira' olmak üzere inşâ ve mesârifi

⁵² Hoca Sâdettin Efendi, *Tâcü't-tevârih*, sad. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 2/293.

⁵³ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye* (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), 7/4011.

olan 52.500 kuruşun serpiskopos tarafından i'tâ kılınacağı ve inşâsınca bir gunâ mahzûr olmadığı iş'âr-ı mahallîden anlaşılması olduğundan sûret-i istid'â karîn-i müsâ'ade-i seniyye-i hazret-i padişahî buyrulduğu halde Divan-ı Hümâyûn Kalemi müzekkiresinde gösterildiği üzere kuyûdu lâzime ve derciyle ruhsatı mutezammin emr-i âli tasdîri ve muâmele-i muteferri'asının icrâsı tezekkür olunduğuna dair Şûrâ-yı Devlet Dâhiliyye Dairesi'nin mazbatası ile beraber arz ve takdim kılınmış olmağla ber-muceb-i mazbata îfâ-yı muktezâsı hakkında her ne vech ile emr u fermân-ı Hümâyûn-ı hazret-i padişahî müte'allik buyrulur ise... münîfi infâz edileceği beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim.⁵⁴

Osmanlı tebaasının bir diğer önemli kısmını Yahudiler oluşturmaktaydı. İstanbul'un fethinden sonra Yahudilerin de hakları garanti altına alınmıştır. Fatih, Mose Kapsali'yi İstanbul Yahudi Hahambaşı'sı olarak atamış, savaş sırasında evlerini terk eden Yahudilerin güvenlik içerisinde dönebileceklerini belirtmiştir.⁵⁵ Yahudilerin yaşam, inanç ve ibâdet özgürlükleri Pâyitaht'ta garanti altına alınmış olmakla birlikte, özellikle Müslümanların ilk kiblesi olan Kudüs'te izlenen siyaset biraz daha farklı olmuştur. Esasen Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethi esnasında Hıristiyanlarla yaptığı zimmet antlaşması sadece Osmanlı Dönemi için değil önceki İslâm devletleri için de belirleyici olmuştur. Bu anlaşma sadece Hıristiyanlarla yapılmıştır. Çünkü o dönemde Kudüs'te yoğun bir Hıristiyan nüfus varken Yahudiler azınlık konumundaydı ve şehirde kurulu bir havraları dahi yoktu. Bu bağlamda gayrimüslimlerin mâbetleri konusunda sürekli Hz. Ömer'in bu zimmet anlaşmasına atıf yapılmış ve Yahudilere mâbet inşâ etme hakkı tanınmamıştır. Yavuz Sultan Selim'in 1516'da Kudüs'ü fethettiğinde Rum Ortodoks Patriğine gönderdiği fermanda Hz. Ömer dönemine atfen, "kadîm bütün hakların bâki olduğu"nu ifade ettiği görülmektedir. Ancak Yahudilerden bahsedilmemiştir. Devam eden süreçte Hıristiyanlarla aynı haklara sahip olmayan Yahudiler, ibadetlerini yerine getirebilecekleri mâbetlere ihtiyaç duymuş ve mâbet inşâ etmelerine kanunen izin verilmediği halde bazı evleri mâbete çevirerek bu ihtiyaçlarını giderebilmelerine göz yumulmuştur. Ancak bu evlerde sadece kutsal metinler okunabilecek, mâbeti andıran mihrap vb. kutsal eşyalar bulunmayacaktır. Mevcut mâbetlerin tamiri için ise izin almaları gerekmektedir. Osmanlı devlet yönetimi Müslümanlarca kutsal kabul edilmesinden dolayı Kudüs'ü Şerif'i özel olarak takip etmiştir. Yahudilere burada mâbet yaptırmama hususundaki dirayeti asırlarca sürdürmüştür. Örneğin Kudüs kâdısı'na gönderilen 1589 tarihli bir fermanda; Yahudiler'in şehrin asıl sâkinleri olmadığına dikkat çekilerek Kudüs'ün fethinde hiçbir mâbetlerinin olmadığı hatırlatılmış ve mâbet inşâ etmelerine kesinlikle izin verilmemesi gerektiği talimatı verilmiştir.⁵⁶

⁵⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Şura-yı Devlet [İ.ŞD]*, No. 118, Gömlek No. 7086.

⁵⁵ Işık, "İstanbul'un Fethi", 199, 200.

⁵⁶ Mustafa Öksüz, "XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mâbetleri ve Osmanlı Devleti", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 2 (Yaz 2018), 13, 26.

Osmanlı Devleti'nin Kudüs özelinde Yahudilerle ilgili takip ettiği siyâset dikkate değerdir. Esasen Yahudilerin bu şehirde kurumsallaşarak kök salmamalarını temin etmeye çalıştıkları görülmektedir. Zira Hıristiyanlara sağlanan mâbet inşâ etme özgürlüğü “şehrin yerlisi olmama” gibi bazı politik bahanelerle siyâseten Yahudilere verilmemiştir. Burada Yahudilerin gerçekten de Kudüs'te Müslümanların şehri fethetmesinden önce elle tutulur bir varlıklarının olmadığını ifade etmek gerekir. Zira Hıristiyan Roma imparatorluğunun baskısı altında; inanç ve ibadet özgürlüğünden mahrum bir şekilde yaşamaktaydılar. Kaldı ki Yahudi tarihi, sürgün ve savaşlarla dolu bir tarih olup hemen her dönemde güçlü devletlerin hükmü altında; köle, esir ve en iyi ihtimalle azınlık statüsünde yaşamışlardır. Bununla birlikte İslâm Devletleri kendilerine asla zulmetmemiş, daima inanç ve ibadet hürriyeti tanımışlardır. Ancak bu hürriyette Hıristiyanlarla eşit düzeyde olduklarını söylemek mümkün değildir. Kuşkusuz bu Hıristiyan halkın o gün açısından Roma; sonraki tarihi süreçlerde ise güçlü Avrupa devletleri gibi hâmilerinin mevcudiyeti ile de alakalı bir durumdur. İslâm devletleri güçlü oldukları dönemlerde de bu güç dengesini korumuşlardır. Osmanlı'nın son dönemlerinde gücünü yitirmesi ile Hıristiyan ülkelerin azınlıkların haklarına sahip çıkma (azınlıklar sorunu) bahanesi ile devletin işleyişine müdahil olma çabaları, gayrimüslim tebaanın her dönemde devletlerarası ilişkilerde önemli bir denkleme teşkil ettiğini göstermektedir. Keza günümüzde de dinî azınlıklar ve mâbetleri ilgilendiren hususlarda “mukâbele bi'l-misl” kuralının uluslararası ilişkilerde işletildiğini görmek mümkündür. Ancak tabî olarak misli ile mukabele yine de devletlerin güç dengeleri ile alakalıdır.

3. Genel Değerlendirme

Konumuz ile ilgili olarak yukarıda yer verdiğimiz açıklamaları şu maddelerle değerlendirmek mümkündür:

1) Gayrimüslimlerin inanç ve mâbet kutsiyeti bizzat Hz. peygamber döneminden itibaren güvence altına almıştır. Bu durum Medine içinde yaşayan Yahudilerin inanç ve bunun mütemmimi olan mâbet hürriyetlerinde olduğu gibi Necran bölgesinde yaşayan Hıristiyanlara verilen emânın içeriğinde de belirtildiği şekliyle dini yaşantılarına, din adamlarına ve mâbetlerine dokunmama konusunda güvenceler içermiştir.⁵⁷

2) Hz. Peygamber döneminde münafıklar tarafından ismi “mescit” olarak adlandırıldığı halde mescit amacı dışında kullanılmak niyetiyle inşâ edilmiş olan “mescid-i dırâr”, Allah

⁵⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 85.

tarafından amaç dışı inşâ edildiğinin haber verilmesi üzerine⁵⁸ bizzat Hz. Peygamber tarafından yıktırılmıştır. Hz. Peygamber amacı dışına çıkan yapılara izin vermemiştir.⁵⁹

3) Gayrimüslimlerin mâbetleri ile ilgili olarak Hulefâ-i Raşidîn döneminde özellikle de Hâlid b. Velîd komutasında gerçekleşen fetihlerde, Anât, Kerkisya, Hire gibi bölgelerdeki gayrimüslimlere ait kiliselere dokunulmamak şartıyla yapılan antlaşmalara dikkat çeken Ebû Yûsuf, dört halifenin de buna sadık kaldığını ve zimmîler sulh üzerine kaldığı sürece bu durumun kıyamete kadar süreceğini ifade etmiştir.⁶⁰

4) Emevîler döneminde İslâm fetihlerinden sonra gayrimüslimler ve özellikle de mâbetleri ile ilgili siyasî ve politik mülahazaların devreye girdiğini söylemek mümkündür.

5) Daha sonraki dönemlerde bölgenin fetih şekli de bu konuda belirleyici olmuştur. Savaş ile alınan yerler ile sulh ile alınan yerlerde farklı uygulamalara gidildiği görülmüştür. Karşı konulmadan, savaşılmadan sulh ile teslim olan şehirlerdeki mâbetler ancak sulh yolu ile yani Hristiyan halkın onayı ile camiye çevrilmiştir. Savaş yoluyla alınanlar şehirlerdeki mâbetler için ise Hristiyan halkın rızasının olup olmadığı gözetilmemiştir.⁶¹

6) Müslümanların nüfus ve gücünün artması ve azalmasıyla da devletin ve toplumunun maslahatı gözetilerek mâbetler konusunda farklı stratejiler benimsendiğini söylemek mümkündür.

7) Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidîn, sefere çıkardığı her askeri birliğe “Kilise ve havralarda bulunan görevli kimseleri öldürmeyiniz ve bu mekânları tahrip etmeyiniz” talimatını daima yinelemiştir.⁶² Bu talimat doğrultusunda hareket eden İslâm orduları tarihin hiçbir döneminde yaptıkları savaşlarda din adamlarının canına kastetmedikleri gibi kutsal mekânlarına da zarar vermemişlerdir.

8) Ebû Ubeyde, Şam halkı ile yaptığı antlaşmalarda buralarda bulunan zimmî mâbetlerine (kilise, sinagog) dair belli düzenlemeler getirmiştir. Buna göre yeni mâbet yapımına yasak

⁵⁸ Bu konuda şu iki ayet inmiştir: “Bir de şunlar var ki, zararlı eylemler gerçekleştirmek, inkârcılıklarını pekiştirmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak ve daha önce Allah ve resulüne savaş açmış kişi lehine fırsat kollamak üzere bir mescid yapmışlardır. ‘Amacımız sadece iyi bir şey yapmaktır’ diye de yemin edecekler. Allah şahit, onlar kesin keskin yalancıdır.” “Orada asla namaza durma! Daha ilk günden takvâ temeli üzerine kurulan mescid ise namaz kılman için elbette daha uygundur; burada gerçekten arınmak isteyen adamlar vardır. Allah da arınmaya çalışanları sever.” Tevbe 9/107- 108.

⁵⁹ Vâkîdî, *el-Megâzî*, 3/1046; Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâr-u İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1405/1984), 4/367-368; Ebû'l-Hasen Alî b. Abdulkâfi, Takıyyuddîn, *es-Subkî, Fetâvâ's-Subkî* (b.y. : Dârü'l-Maârif, ts.), 1/175.

⁶⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 1/161.

⁶¹ Serahsî, *Şerh-u Siyeri'l-Kebîr*, 1/1550.

⁶² Abdürrezzâk, *el-Musannef*, “Cihad”, 19 (No: 9430); Demirci, *Gayr-i Müslim Politikalar*, 174.

getirilmesine karşın şehir içi ve dışındaki mevcut mâbetlere dokunulmazlık verilmiştir. Ancak Herakl tarafından sürgüne gönderilmiş bulunan patrik Bünyamin'in on üç yıl uzak kaldığı İskenderiye patrikliğine Amr b. Âs (öl. 43/664) tarafından geri çağırılıp onore edilmesi Müslümanların Kıptilere, dindaşlarının baskılarına nazaran nasıl davrandıklarının açık bir ifadesidir. Keza patriğin dönüşüyle Mısır'da gerek eski kiliselerin tamiri gerekse yenilerinin bina edilmesi yönünde çalışmalara da müsaade edilmiştir. Mısır'daki bu uygulama, Şam uygulamasına zıt durmakla birlikte İslâm devleti bünyesinde mâbet yasağında koşulsuz bir durum olmadığına ve istisnai durumlara müsaade edildiğine delildir.⁶³

Sonuç

İslâm medeniyetinde gayrimüslimlere ait mâbetlerin İslâm Hukukundaki durumu Hz. Peygamber döneminden itibaren örnekleriyle aktarılmıştır. Din ve inanç hürriyetinin bir parçası olarak mâbet kutsiyeti genel bir ilke olarak kabul edilmiştir. Özellikle de Hz. Peygamber'in yaşadığı ve Ehl-i kitaptan Yahudilerin bulunduğu Medine'de bu anlamda mâbet veya buna yakın işlev gören mekânlara dokunulmamıştır. Hz. Peygamber'den sonra dört halife döneminde de bu anlayış korunmuştur.

Özellikle Hulefâ-i Râşidin'i takip eden dönemlerde İslâm ve dünya tarihinde önemli bir yer teşkil eden; Emevî, Abbâsî, Endülüs Emevî Devleti ile Osman Devleti hâkim oldukları yerlerde zaman zaman gayrimüslimlerin mâbetleri ile ilgili farklı uygulamalarda bulunmuşlardır. Bu farklı uygulamaların arka planı araştırıldığında dini bir sâik ile değil günün siyasî ve konjonktürel gerekleri ile gerçekleştiği görülmektedir. Bu sebeple gayrimüslimlere ait mâbetlerin korunması, Hz. Peygamber dönemi itibarıyla hukukî bir güvence ile teminat altına alınmış iken daha sonraki dönemlerde siyâsî nedenler ve dönemselsel faktörlerin etkisiyle din, devlet ve Müslüman toplumun maslahatı gözetilerek farklı kararlar verilmiştir. Kudüs'te Yahudîler ile Hıristiyanlar'a farklı muamele edilmiş olması ve fethedilen şehirlerin en büyük kiliselerinin camiye çevrilmesi gibi çalışmamızda da zikrettiğimiz örnekler bu kanaatimizi destekler mahiyettedir.

Hz. Peygamber'in hayatına bakıldığında Mekke'yi fethettikten sonra Kâbe'yi olduğu haliyle Müşriklere bırakmadığı, bilakis içerisindeki putları temizleterek Müslümanlar için mâbede çevirdiği görülmektedir. Bu örnekten hareketle, Hz. Peygamber'in "din adamlarının öldürülmemesi, mâbetlere zarar verilmemesi" gibi talimatlarının savaş anı ile ilgili olduğunu ve Müslüman askerlere haddi aşmamaları noktasında uyarı niteliği taşıdığını düşünüyoruz. Zira mâkul ve mantıklı olan, savaş sonrasında Müslümanların galip gelmesi durumunda ilm-i siyâset ile hareket ederek maslahatı gözetilen bir idare sergilemeleridir. Bu maslahat üç hususta söz konusu olacaktır:

⁶³ Demirci, *Gayr-i Müslim Politikalar*, 319.

1. İslâm'ın galibiyetini, şeref ve izzetini düşmana hissettirmektir. Nitekim bunu sağlamak için fethedilen şehirlerin en büyük kiliseleri camiye çevrilmiştir.

2. Özellikle çocuk ve gençler olmak üzere Müslüman toplumun dinini muhafaza edebilmesini temin etmektir. Bunun için gayrimüslimlere ait mevcut mâbetlerin bir kısmı kapatılmış, camiye veya medreseye çevrilmiştir. Yeni mâbet inşâsına çok elzem olmadıkça izin verilmemiştir.

3. Yenik düşmüş, esaretle cezalandırılmış veya zimmet akdine mecbur kalmış ama tebaa statüsünde bir arada yaşama mecburiyetinde bulunan gayrimüslimlerin maslahatını gözetmektir. Zira tamamıyla baskı kurularak inanç özgürlüklerinin kısıtlanması ve ibâdetlerinin yasaklanması bu toplumun topyekûn İslâm'ı kabul etmesini sağlamayacağı gibi böyle bir baskı toplumsal huzuru bozacak ve onları dışarıda düşman ile mücadele eden İslâm devleti için potansiyel bir iç düşman haline getirecektir. Bu bağlamda onların iç huzurunun sağlanması tüm toplumun emniyet ve huzurunun temin edilmiş olması anlamına gelmektedir.

Çalışmamızda incelediğimiz farklı dönemlere ait uygulamalar, İslâm devletlerinin her şart ve durumda gayrimüslimlere inanç, ibâdet ve mâbetleri konusunda sınırsız bir özgürlük tanımadığını; bu üç maslahat üzerinde hareket ederek dâima dengeleri gözetilen bir siyâset izlediğini göstermektedir.

Kaynakça

Algül, Hüseyin. "Mescid-i Dırâr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Mart 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/mescid-i-dirar>

Armağan, Servet. *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 1436/2015.

Aslantaş, Nuh. *Hız Muhammed Döneminde Yahudiler*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbü'l-eşraf*. nşr. Süheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Fütûhu'l-buldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1409/1988.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD]*. No: 118, Gömlek No: 7086. 15.10.1309 (13.5.1892). Erişim 15 Mart 2022. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=21357257&Hash=524B52213B82BFED2956214B56E4FDA8A2325E2465248F43744DF4622D09B097&A=2&Mi=0>

Can, Yılmaz - Yılmaz, Metin. "Müslümanların Fethedilen Topraklarda Mevcut Gayri İslam Mabetlere Yaklaşımı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/3, (2008), 27-52.

- Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî. *Ahkâmu'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1405/1984.
- Çelikkol, Yaşar. *İslâm Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Demirci, Abdurrahman. *Hız Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayr-i Müslim Politikalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012. Erişim 15 Mayıs 2022 <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'âs b. İshak es-Sicistâni. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim el-Ensârî. *Kitâbü'l-Harâc*. nşr. Ṭâhâ Abdurraûf Sa'd – Sa'd Hasan Muhammed. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*. 7 Cilt. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Fayda, Mustafa. "Zimmî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Nisan 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/zimmi#1>
- Güneş, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3/3 (Aralık 2017), 12-26.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tâcü't-tevarih*. sad. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Işık, Hidayet. "İstanbul'un Fethinin Hıristiyanlık Üzerindeki Etkileri". *Dinî Araştırmalar* 4/10. (2001), 187-208.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen. *Târîh-u Dımaşk*. nşr. Amr b. Gurâme el-Umrevî. 80 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr. 1415/1995.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî. *el-Muhabber*. nşr. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dâru'l- Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm el-Himyerî. es-Sîretü'n-nebeviyye. nşr. Mustafa es-Sakkâ vd. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemseddin Muhammed b. Ebî Bekr. *Ahkâm-u ehli'z-zimme*. thk. Seyyid İmrân. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1424/2003.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, Ebu'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 21 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hecer, 1424/2003.
- İbn İzârî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Merrâkuşî. *el-Beyânü'l-mağrib fi ahbâri'l-Endelüs*. Beyrut: Mektebetu Sâdr, 1370/1950.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl, Muhammed b. Mükerrrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfi'î. *Muhtasarü târîh-i Dımaşk*. nşr. Rûhiyye en-Nehhâs. Riyâd: Abdulhamîd Murâd - Muhammed Mutî. 29 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984.

- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakât*. nşr. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Vâsıl, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sâlim el-Hamevî. *Muferricü'l-kurûb fi ahbâri Benî Eyyûb*. nşr. Heyet. 5 Cilt. b.y. : y.y. 1377/1957.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-umem*. nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. nşr. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422/2001.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem İzzeddin. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî. *el-Buldân*. nşr. Yûsuf el-Hâdî. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1416/1996.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân Takıyyuddîn. *Ma'rifetu envâ-i ulûmi'l-hadîs/mukaddime*. nşr. Nûreddîn İtr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- Karan, Cuma. "Hz. Ömer Döneminde (13-23/634-644) Anadolu Fetihlerine Giden Yolda el-Cezire Fütuhâtı". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 1/501-515. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 10 Nisan 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kur'ân Yolu Meal ve Tefsir*. Hayrettin Karaman, vd. Erişim 25 Ekim 2021. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Hac-suresi/2634/39-41-ayet-tefsiri>
- Muhammed Hamîdullah. *İslâm Anayasa Hukuku*. çev. Mustafa Sabri Küçükaşçı. İstanbul: y.y. 1995.
- Öksüz, Mustafa. "XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mâbetleri ve Osmanlı Devleti". *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 2 (Yaz 2018), 9-32.
- Özcoşar, İbrahim. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukukî ve Millet Sistemi". *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 124-139.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. Ankara: İSAM Yayınları, 2022.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları-Siyasi Tarih*. Ankara: TDV. Yayınları, 2016.
- Öztürk, Said. "İstanbul'un Fethinden Sonra Ayasofya Kilisesinin Camiye Çevrilişi". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 14 (2003), 133-142.
- Pakalın, Zeki. *Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: y.y. 1993.
- San'ânî, Abdurrezzâk b. Hümâm, Ebû Bekr el-Yemânî. *el-Musannef*. thk. Habiburrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1982.

- Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Şerh-u Siyeri'l-kebîr*. 5 Cilt. b.y. : Şirketu Şarkiyyeti'l-İ'lânât, 1370/1971.
- Subkî, Takiyuddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Abdulkâfî. *Fetâvâ's-Subkî*. 2 Cilt. b.y. : Dâru'l-Maârif, ts.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-hulefâ*. nşr. Hamdî ed-Demirdâş. Mekke: Mektebetu Nizâr Mutafa el-Bâz, 1425/2004.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Târîhu't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967.
- Vâkıdî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî. *el-Megâzî*. nşr. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âlemî, 1409/1989.
- Watt, W. Montgomery. *Hız Muhammed Medine'de*. çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: KURAMER. Yayınları, 2016.
- Yâzîcî, Tâlib. "Emevîyye Camii". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Nisan 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/Emevîyye-camii#1>